

RECENTE VONDSTEN VAN ORCHIDEEËN IN ZUID-KENNERMERLAND

Jos LAMMERS

Samenvatting

Dit artikel beschrijft orchideeënvondsten gedaan door de schrijver in het duingebied en enige aangrenzende landgoederen van Zuid-Kennemerland (Noord-Holland) gedurende de laatste tien jaren. Een aantal recente ontwikkelingen wordt aangeduid, die van invloed lijken op de groeiende soortenrijkdom van de regio. Daarnaast wordt kort ingegaan op de aard van de groeiplaatsen en de begeleidende vegetaties.

Summary

This article describes orchid finds of the last ten years by the author in the dunes and nearby estates of the region Zuid-Kennemerland in the province of Noord-Holland in The Netherlands. A few recent developments are indicated that may have influenced the increasing diversity of species in the region. Furthermore, the biotope is briefly indicated together with the accompanying vegetation.

Zusammenfassung

Dieser Bericht nennt die Orchideen, die während der letzten zehn Jahre in den Dünen und angrenzenden Landgütern von Zuid-Kennemerland in der niederländischen Provinz Noord-Holland gefunden worden sind. Einige rezente Entwicklungen werden angegeben, die die zunehmende Artenreichtum dieses Gebietes beeinflusst haben. Außerdem wird kurz auf die Art der Standorte und die Begleitvegetation eingegangen.

Inleiding

De laatste tien jaren zijn in de duinstreek van Zuid-Kennemerland (Renodunaal District) enkele opmerkelijke orchideeënvondsten gedaan. Naast de voor de streek min of meer gewone soorten als *Dactylorhiza praetermissa*, *Epipactis helleborine* en *Listera ovata*, is de laatste jaren een aantal nieuwe soorten aangetroffen en heeft een opmerkelijke toename van de aantallen plaatsgevonden. Deze ontwikkeling lijkt in sterke mate samen te hangen met het ontstaan van het Kennemermeer, een duinplas, die deels door mensenhanden vormgegeven werd na kustaangroei ten zuiden van de pieren van IJmuiden. Andere factoren zijn het vochtiger worden van de duinen door stopzetting van de waterwinning (Kennemerduinen en Duin en Kruidberg) en vermoedelijk ook het zachter wordende klimaat, waardoor "zuidelijke" soorten hier een plaats hebben gevonden. Voor een paar soorten geldt dat het incidentele vondsten zijn en ook is een soort ten gevolge van de stijgende grondwaterstand helaas verloren gegaan.

Het gebied dat in dit artikel beschouwd wordt, beslaat globaal de duinen van de Amsterdamse Waterleiding (AWD), het Nationaal Park Zuid Kennemerland (NPZK) en de duinen van Velsen, voorts het vochtige gebied rond het Kennemermeer en een aantal landgoederen. Het betreft globaal de kilometerhokken tussen west - oost 95-104 en zuid - noord 480-497.

Dit artikel pretendeert niet een volledig overzicht te geven van de orchideeën welke thans in Zuid-Kennemerland aangetroffen kunnen worden. Het wil slechts een indruk geven van het vele moois dat door de schrijver van dit artikel gedurende de laatste jaren persoonlijk is waargenomen, in enkele gevallen aangevuld met historische gegevens.

De bezochte gebieden

Het Kennemermeer

Na stevig doortrappen op de fiets, waarbij het zwaarste stuk altijd het laatste op de Herenduinweg in IJmuiden is, recht tegen de bijna altijd doorstaande westenwind in, wordt de "kop" bereikt waar je een bijzonder mooi overzicht hebt vanaf het hoge duin op het Kennemermeer. Deze plas is zo'n tien jaar geleden aangelegd als recreatieplas, midden op de aangegroeide kust ten zuiden van de pieren van IJmuiden. Het vrijgekomen zand werd gebruikt om de primaire duinenrij enigszins op te hogen. De plas, een beetje grootsprakerig "het Kennemermeer" genoemd, zou men als primaire duinvallei op kunnen vatten, weliswaar permanent met water gevuld, maar met een uitgestrekte oever welke in de winter deels onder water staat en in de zomer slechts oppervlakkig uitdroogt. Met andere woorden: een vochtige primaire duinvallei. Het heeft niet zo lang geduurd voordat de eerste vochtminnende soorten de vallei koloniseerden.

De vegetatie wordt op dit moment gekenmerkt door Kruiwilg (*Salix repens*) en in toenemende mate door Duindoorn (*Hippophae rhamnoides*), waartussen inmiddels ook Meidoorn (*Crataegus* sp.) en andere bomen opschieten, zoals Wilg (*Salix* sp.) en Esdoorn (*Acer* sp.)(!). Het vochtigste deel echter is nog redelijk vrij van opslag. In de eerste week van juni begint de bloei van de orchideeën. Te beginnen in de zuidoosthoek zie je er al meteen honderden in bloei staan. Het is *Dactylorhiza praetermissa* in de gevlekte en ongevlekte vorm. Dit jaar stonden er tot mijn verrassing twee exemplaren *Dactylorhiza incarnata* var. *lobelii* tussen (pag. 65, foto 1).

Verder lopend in noordelijke richting ontdek je vooral op de open plekken steeds weer de Rietorchis. Je ziet hoe hij vergezeld wordt door de Kruiwilg (*Salix repens*) en hier en daar ontdek je een rozet van Parnassia (*Parnassia palustris*) en Duizendguldenkruid (*Centaureum* sp.). Even verderop moet een grotere groeiplaats van *Dactylorhiza incarnata* zijn. Dit jaar is die moeilijk terug te vinden. De oprukkende Duindoorn (*Hippophae rhamnoides*) belet niet alleen de wandelaar in zijn bewonderende voettocht, maar ook de kwetsbare soorten, waaronder de orchideeën. Toch nog *incarnata*'s, echter een kleiner aantal dan vorig jaar en deels met afgevreten bloeistengels. De *D. incarnata* die hier groeit is bijna wit van kleur, slechts een licht roze zweem en slechts een paar puntjes als honingmerk.

In de buurt van de *incarnata*'s vond ik in juni 2003 drie exemplaren *Dactylorhiza fuchsii* (pag. 65, foto 2). Hoezeer ik vorig en ook dit jaar gespeurd heb, er is niets van teruggevonden. Slechts een goede foto is het bewijs dat de Bosorchis hier gestaan heeft.

Verder lopend langs de plas bereik je de noordwestkant. Hier, langs het pad, tref je ook de *Dactylorhiza incarnata* var. *lobelii* aan. Een bijzonder fraai gezicht.

In juli is het de tijd voor *Epipactis palustris*. Dichter naar het meer toe, met name aan de zuidoostkant zie je hele plakken met honderden exemplaren in bloei staan. Ook op andere plaatsen van het vlakke oevergebied zijn wisselende aantallen aan te treffen.

Duinen van Velsen

Op een wandeling door het Velsens duingebied kan men voor plezierige verrassingen komen te staan. Zo was er een tiental jaren geleden in kringen van orchideeën liefhebbers enige commotie over de vondst van *Aceras anthropophorum*. Een foto van het exemplaar, gemaakt in 1994, is afgebeeld in *De orchideeën van Nederland* (Kreutz 2000). Ook schrijver dezes was nog getuige van de bloeiende orchidee in 1995 (pag. 65, foto 3). In latere jaren is de Poppenorchis helaas niet meer aangetroffen. Opvallend is dat inmiddels ook het Smal fakkelgras (*Koeleria macrantha*) van de groeiplaats is verdwenen. Een aanduiding dat de bodem te weinig open meer is.

De laatste jaren echter kon ik als orchideeën liefhebber mijn hart ophalen aan enige spectaculaire vondsten, overigens door andere floristen als eerste gedaan. Meest in het oog springend zou ik *Himantoglossum hircinum* willen noemen. De groeiplaats werd pas in 2002 ontdekt. Deze winter kon ik mijn nieuwsgierigheid niet bedwingen en moest de rozetten tellen. Vijfentwintig in getal! De hooggespannen verwachtingen zijn uitgekomen en recentelijk in mei zijn hiervan tien bloeiende planten geworden (pag. 65, foto 4 en pag. 68, foto 5). Waar komen die Bokkenorchissen vandaan? Op oudere verspreidingskaarten wordt de soort al vermeld voor de omgeving van IJmuiden. Voorts is hij al jaren bekend van Velsen-Noord. Maar zo'n grote populatie mag redelijk uniek heten, voor Nederlandse begrippen dan.

Een andere soort is *Ophrys apifera*. Dit jaar een populatie van 17 bloeiende planten. Niks noordhelling, gewoon op een vlakke tot licht hellende zuidhelling in een naar het lijkt redelijk stabiele vegetatie. Ook die planten staan daar al jaren. Niet ver overigens van een populatie Bijenorchis in Duin en Kruidberg. Die groeit echter op een noordhelling. Een verschil in bloeitijd van twee weken! Beide populaties blijken de var. *aurita* te betreffen (pag. 68, foto 6).

Tenslotte kan men *Anacamptis pyramidalis* aantreffen (pag. 68, foto 7). De soort bloeit hier de eerste weken van juni. Dit in tegenstelling tot de grote populaties in Wijk aan Zee en bij Noordwijk, die in juli de hoofdbloeiperiode hebben. In het aangrenzende Duin en Kruidberg bloeit het Hondskruid eveneens in juni. Over het algemeen is dit Hondskruid wat forser dan het laat-bloeiende en komt in habitus overeen met het Hondskruid in zuidelijker streken.

Het Nationaal Park Zuid Kennemerland (NPZK)

Het NPZK beslaat enige duingebieden waaronder De Kennemerduinen (in beheer bij het Provinciaal Waterleidingbedrijf Noord Holland, PWN) en Duin en Kruidberg en Koningshof (eigendom van Natuurmonumenten). De soorten in het Nationaal Park zijn deels soorten van vochtige duinvalleien, deels van noordhellingen en deels van de duinbossen.

De meest voorkomende orchidee is *Dactylorhiza praetermissa*. Men kan deze soort enerzijds aantreffen in de primaire duinvalleien, soms in grote aantallen, en in jaarlijks gemaaide vochtige valleien dieper landinwaarts in de Kennemerduinen. In het al langer begraasde deel Duin en Kruidberg vallen de Rietorchissen voor een belangrijk deel ten prooi aan de grote grazers, zodat zaadzetting slechts plaatsvindt in een gering deel van de populaties. Onderscheid maken tussen de gevlekte en ongeflekte ondersoort heeft weinig zin. Ze komen willekeurig door elkaar voor. In de Kennemerduinen lijken de aantallen de laatste paar jaren, na een aanvankelijk groei, weer af te nemen, mogelijk door het gevoerde maaibeheer, waardoor de plek minder geschikt wordt voor de Rietorchis, die zich meer thuis voelt in pioniersituaties.

De Rietorchis wordt op een aantal plekken vergezeld door *Listera ovata*, met name in de

primaire duinvalleien. In de Kennemerduinen zijn het over het algemeen stevige exemplaren, niet groot, zo'n 10-30 cm (pag. 69, foto 9), maar de zaadzetting blijkt goed te verlopen, mits de planten niet voortijdig ten offer vallen aan de recent ingezette begrazing. *Listera ovata* komt eveneens voor op vochtige plekken in eiken- maar ook in abelenbosjes. De soort wordt al lange tijd voor het gebied beschreven: in 1974 was hij al bekend van 17 groeiplaatsen in de Kennemerduinen.

Nadat *Epipactis palustris* voor het eerst in 1977 werd aangetroffen in een primaire duinvallei in de Kennemerduinen, heeft de soort zich vooral de laatste jaren in dit gebied spectaculair uitgebreid. Hier doet men in toenemende mate ook vondsten in meer landinwaarts gelegen, jaarlijks gemaaide, vochtige duinvalleien. Dit moet wel samenhangen met de stijgende grondwaterstand sinds het stopzetten van de drinkwaterwinning, omdat in de betreffende valleien de soort voor die tijd niet voorkwam. De uitbreiding is mogelijk bevorderd door zaadverspreiding door de maaiaparatuur in combinatie met verarming van de bodem door het gevoerde maaibeheer. De stijgende grondwaterstand heeft echter ook zijn keerzijde gehad. Zo is een grote groeiplaats van Moeraswespenorchis (en Rietorchis) aan de Oosterplas sinds een aantal jaren verdwenen onder een meter water.

Een groot verlies is het verdwijnen van *Herninium monorchis*. De soort werd door Roderkerk in de jaren vijftig gerapporteerd voor een primaire duinvallei. Zij kwam daar voor tot in ieder geval 1962 (Landwehr). Sinds 1987 werd zij daarna in toenemende aantallen aangetroffen in een van puin en Gelderse roos (*Viburnum opulus*) geschoonde bomkrater (pag. 69, foto 10), met een top van 62 bloeiende exemplaren rond 1995. Toeval of niet, het eerste jaar na het stopzetten van de drinkwaterwinning (in 2000) waren de winter en het voorjaar zo nat, dat de groeiplaats gedurende het groeiseizoen niet drooggevallen is. De inmiddels in 1999 tot een zevental bloeiende exemplaren gereduceerde populatie is in de jaren daarna niet meer teruggevonden, ondanks de drogere winters waardoor de groeiplaats in het voorjaar wel droogviel.

In een van de vochtige primaire valleien heeft beheerder R. Luntz enige jaren geleden *Orchis morio* gevonden met een drietal exemplaren (waaronder een *f. alba*). De soort is in volgende jaren niet meer teruggevonden. De Harlekijn komt, voor zover bekend, in de wijde omgeving niet voor.

Dactylorhiza incarnata is slechts eenmaal (in 1977) in één exemplaar gevonden bij het Vogelmeer. Sindsdien is de soort in het NPZK niet meer aangetroffen, met uitzondering van een exemplaar in 2004 in de zeereep ten zuiden van het Kennemermeer.

Van de orchideeën van drogere situaties komt *Anacamptis pyramidalis* sporadisch voor in het nationaal park. Elk jaar zijn er op bepaalde (steile) noordhellingen wel bloeiende exemplaren te vinden. Helaas vallen ze vaak ten offer aan vraat (vermoedelijk door reeën of damherten). Voorts is sinds een paar jaren incidenteel *Himantoglossum hircinum* gevonden. De verspreiding zou plaats gevonden kunnen hebben vanuit een grote groeiplaats in de duinen van Velsen. Daarnaast is van *Ophrys apifera* var. *aurita* een groeiplaats bekend met een tiental exemplaren op een noordhelling (pag. 68, foto 7). Ook deze hebben te lijden van vraat.

Eveneens op een noordhelling is drie jaar geleden een exemplaar van *Orchis militaris* gevonden. De plant heeft het eerste jaar in volle bloei gestaan, maar de laatste twee jaren is de bloei wreed verstoord door vraatzuchtige slakken. Ook dit jaar is de plant, net nadat zij haar eerste bloemetjes geopend had, wreed door een escargot geconsumeerd. De dichtstbijzijnde groeiplaats van het Soldaatje is de Heijmanshof in Hoofddorp en voorts is de soort

een aantal malen aangetroffen in het westelijk havengebied van Amsterdam.

Ten slotte komt op uiteenlopende plekken *Epipactis helleborine* voor, meest op deels beschaduwde plaatsen aan bosranden of onder licht struikgewas of geboomte, maar ook in meer open terreintypen. Onderzoekingen hebben aangetoond dat de Brede wespenorchis van het duingebied steeds de var. *neerlandica* betreft (Kapteyn den Boumeester 1989). Schrijver dezes heeft niet in detail naar het voorkomen van deze ondersoort gezocht.

Landgoed Elswout

Het landgoed wordt gekenmerkt door statige bossen op een deels kunstmatig aangelegd geaccidenteerd terrein met idyllische watertjes en deels begraasde, deels één tot twee keer per jaar gemaaide graslanden. Op de gemaaide graslanden en langs de watertjes daaraan grenzend komt *Dactylorhiza praetermissa* in grote aantallen voor. In dit geval betreft het voornamelijk subsp. *junialis*, de gevlekte vorm.

Tussen de Rietorchissen kan men op enkele plekken *Listera ovata* vinden. Veel meer Grote keverorchissen zijn op meer beschaduwde plekken aan te treffen. Daar blijken lang niet alle individuen in bloei te komen. Op een plek trof ik dit voorjaar 200 *Listera*'s aan waarvan maar een vijftientigtal in bloei was gekomen.

Een grote bijzonderheid is het voorkomen van *Dactylorhiza fuchsii*. Dit jaar trof ik een zestal bloeiende exemplaren aan, waarvan één met ongevekt blad. De bloemen zijn heel licht van kleur, zoals van de planten die tot voor kort in de Amsterdamse Waterleidingduinen aangetroffen werden (zie Kreutz 2000, pag. 319). Ik ken de kleine populatie al sinds 1999. Het aantal bloeiende planten breidt zich heel langzaam uit van drie in 1999 tot zes dit voorjaar.

Landgoed Middenduin

Het landgoed bestaat deels uit hoge duinen, voornamelijk beplant met dennen, maar ook met flinke open plekken, deels uit een laag gelegen vallei met een "zanderijvaart", die gevoed wordt met duinwater. De orchideeënvondsten betreffen voornamelijk het laag gelegen gebied. In het hoog gelegen gebied heb ik een aantal malen *Epipactis helleborine* gevonden. De meest in het oog springende orchidee is *Dactylorhiza praetermissa* (gevekt en ongevekt). Zij komt vooral voor op de jaarlijks gemaaide wat oudere graslanden. Op de Zanderij, enige jaren geleden nog bollengrond, wordt de Rietorchis in toenemende mate aangetroffen.

Daarnaast is er reeds lang een stabiele groeiplaats van *Listera ovata*. Interessant is te vermelden dat een vijftientig jaar geleden schrijver dezes op hetzelfde grasland honderden exemplaren Rietorchis zag tijdens een excursie. Het jarenlang gevoerde maaibeheer sindsdien heeft er blijkbaar toe geleid dat het pionierstadium van de vegetatie (en tevens de voedselrijkdom) dermate is afgenomen, dat de Rietorchis er vrijwel verdwenen is en de Grote keverorchis daarvoor in de plaats is gekomen. *Listera ovata* staat er op de plekken die een deel van de dag in de schaduw van bomen staan. De laatste jaren heeft de populatie zich aanzienlijk uitgebreid (een 250-tal exemplaren in het voorjaar van 2005). De vegetatie wordt eenmaal per jaar in de herfst gemaaid. Het is wel zo dat bij een droog voorjaar (de laatste twee jaren) veel exemplaren de bloei niet voltooien. Zaadzetting vindt dan nauwelijks plaats.

Amsterdamse Waterleidingduinen (AWD)

Als laatste gebied wil ik de Amsterdamse Waterleidingduinen bespreken. Dit uitgestrekte

duinreservaat wordt deels doorsneden door gegraven kanalen ten behoeve van de waterwinning, deels bestaat het uit droog duingebied begroeid met dennen en deels uit vochtige tot droge graslanden, die gemaaid of incidenteel door schapen begraaasd worden. De orchideeën beperken zich voornamelijk tot de vochtige gebieden: de kanaaloevers en de vochtige graslanden.

De meest voorkomende orchidee is wederom *Dactylorhiza praetermissa*. Zij groeit voornamelijk langs de kanalen en kanaaltjes, soms met honderden exemplaren. Er is een trend tot vermindering van de aantallen. Dit is mogelijk het gevolg van jaarlijks maaien en afvoeren van het maaisel waardoor het pionierkarakter en de voedselrijkdom verminderen. Verder komt de Rietorchis verspreid voor in enkele vochtige graslanden met maaibeheer.

Voorts wordt *Listera ovata* aangetroffen in één van de vochtige graslanden. Dit jaar trof ik op dat graslandje 180 exemplaren aan, welke voor de helft in bloei kwamen. Het succes van de bloei wordt al enkele jaren getemperd door een droog voorjaar. Dit voorjaar, evenals dat van 2004, trof ik na de bloei geen enkele Grote keverorchis aan die het tot zaadzetting had gebracht.

In mindere dichtheden, maar wel op meer plekken, wordt *Epipactis helleborine* aangetroffen. Dit betreft in de AWD, zoals overal in het duingebied (Kapteyn den Boumeester 1989), de variëteit *neerlandica*. Ook wordt *Epipactis palustris* op een enkele plek aangetroffen. De soort vormt daar een stabiele populatie van een 35-tal exemplaren.

Een meer bijzondere soort is *Ophrys apifera*, welke reeds vanaf 1988 langs de oever van een van de kanaaltjes aangetroffen wordt (Kapteyn den Boumeester 1997). Het betreft nu vooral de nominaatvorm subsp. *apifera*. In eerdere jaren is veelal de var. *aurita* aangetroffen. Het merkwaardige is dat de populatie langzaam maar zeker lijkt te verhuizen. Sinds 1990 is de belangrijkste groeiplaats een 200 meter opgeschoven naar het zuidwesten. De populatie telt gemiddeld een tiental bloeiende planten, dit jaar circa twintig. Een daarvan bleek var. *trollii* te zijn (pag. 68, foto 8). Eveneens werd dit jaar voor het eerst weer een bloeiend exemplaar aangetroffen op de aanvankelijke groeiplaats van 1988. Daarnaast wordt *O. apifera* incidenteel op andere plekken langs hetzelfde kanaaltje waargenomen.

Dactylorhiza fuchsii werd gedurende een reeks van jaren aangetroffen aan de rand van een vochtig rietland. De soort heeft ook met *Dactylorhiza praetermissa* gebastaardeerd (informatie D.W. Kapteyn den Boumeester). Het laatste voorjaar (2005) is geen enkel bloeiend exemplaar meer gezien (ook niet van de begeleidende *D. praetermissa*). Slechts een groot aantal vegetatieve planten getuigt van de aanwezigheid van vermoedelijk alleen de Rietorchis.

Anacamptis pyramidalis is op een plek langs een kanaaltje gevonden. De meeste jaren wordt de plant tijdens de bloei afgevreten. Daarnaast is deze orchidee een enkele maal in een kruidenrijk grasland gevonden. De laatste jaren is zij daar niet meer aangetroffen.

Ten slotte is een exemplaar van *Aceras anthropophorum* gedurende een aantal jaren tot 2003 langs een kanaaloever aangetroffen en één of twee exemplaren van *Liparis loeselii* tot voor een aantal jaren in één van de duinvalleien.

Overzicht van de soorten

Dactylorhiza praetermissa

De Rietorchis (er is in dit artikel geen onderscheid gemaakt tussen gevlekt en ongevlekt) wordt in Zuid-Kennemerland in zeer uiteenlopende milieus aangetroffen.

De grootste aantallen zijn te vinden rond het Kennemermeer (kilometerhokken 98/496, 99/495, 99/496). Op sommige plekken staan ze werkelijk als haren op een hond, honderd exemplaren soms per m². Op andere plekken staan ze er meer verspreid. In de begeleidende vegetatie neemt het aandeel van Duindoorn (*Hippophae rhamnoides*) en Kruiwilg (*Salix repens*) de laatste twee jaren (2004 en 2005) op veel plaatsen sterk toe, waardoor de Rietorchis in de verdrukking geraakt. Beheersmaatregelen worden door de terreineigenaar (de gemeente Velsen) niet getroffen en zelfs vrijwilligers is het niet toegestaan opslag te verwijderen. Tot de begeleidende vegetatie behoren verder Gestreepte witbol (*Holcus lanatus*), Klein hoefblad (*Tussilago farfara*), Koninginnenkruid (*Eupatorium cannabinum*), Gewoon biggenkruid (*Hypochaeris radicata*) en Strandduizendguldenkruid (*Centaureum littorale*).

Verder wordt de Rietorchis verspreid maar wel in grote aantallen aangetroffen in vochtige duinvalleien (Kennemerduinen), langs kanaaltjes in de AWD en op de landgoederen Middenduin en Elswout.

Dactylorhiza incarnata

De Vleeskleurige orchis is sedert enkele jaren een nieuwe verschijning bij het Kennemermeer. De soort bloeit daar in twee vormen:

- een heel licht gekleurde (bijna witte) "normale" vorm
- de var. *lobelii*, een laagblijvende plant, gekenmerkt door een zeer compacte cilinder-vormige bloeiwijze (zie Landwehr).

De soort groeit in vrij open Kruiwilgstruweel. Tot de begeleidende planten behoren Duindoorn (*Hippophae rhamnoides*), Knopbies (*Schoenus nigricans*), Parnassia (*Parnassia palustris*), Strandduizendguldenkruid (*Centaureum littorale*). Ten gevolge van het dichtgroeien van de groeiplaats is het aantal *incarnata*'s dit jaar afgenomen ten opzichte van de vorige jaren. Op andere plekken in Zuid-Kennemerland is *D. incarnata* een aantal malen waargenomen in het gebied van de AWD.

Epipactis palustris

De Moeraswespenorchis wordt de laatste jaren in toenemende mate gevonden in de vochtiger wordende valleien van de Kennemerduinen. Op dergelijke plekken wordt zij met tientallen exemplaren aangetroffen. Ten gevolge van vraat brengt echter vaak slechts de helft van de planten het tot einde bloei en zaadzetting. In de valleien van de Kennemerduinen dicht bij de kust zijn de aantallen vaak groter, tot honderden aan toe. Deze aantallen vallen echter in het niet met de ontwikkeling rond het Kennemermeer. Er zijn daar groeiplaatsen waar tot wel duizend exemplaren in juli in bloei staan.

Ten gevolge van de stijgende grondwaterstand zijn echter ook groeiplaatsen verloren gegaan. Zo is aan de Oosterplas een groeiplaats (van 365 exemplaren) thans verdwenen onder een meter water.

De Moeraswespenorchis wordt voorts nog in kleine aantallen aangetroffen in de AWD.

De begeleidende vegetatie bestaat uit Kruiwilgstruweel bij het Kennemermeer, met onder andere Parnassia (*Parnassia palustris*), Strandduizendguldenkruid (*Centaureum littorale*), Bitterling (*Blackstonia perfoliata*), Slanke gentiaan (*Gentianella amarella*), Stijve ogen-troost (*Euphrasia stricta*) en in de Kennemerduinen met dezelfde soorten en onder andere Gestreepte witbol (*Holcus lanatus*), Waternavel (*Hydrocotyle vulgaris*), Watermunt (*Mentha aquatica*), Gewone brunel (*Prunella vulgaris*), Moerasrolklaver (*Lotus pedunculatus*),

Rietorchis (*Dactylorhiza praetermissa*), Heermoes (*Equisetum arvense*), Zandzegge (*Carex arenaria*) en op enkele plekken Geelhartje (*Linum catharticum*).

Listera ovata

De Grote keverorchis wordt in uiteenlopende milieus aangetroffen: vochtige primaire duinvalleien, gemaaide graslanden in vochtige duinvalleien en vochtige (binnenduintrand)-bossen. De meest stabiele milieus betreffen de vochtige bossen. *Listera ovata* staat daar in gezelschap van onder andere Schaduwgras (*Poa nemoralis*), Scherpe Boterbloem (*Ranunculus acris*), Penningkruid (*Lysimachia nummularia*), Heermoes (*Equisetum arvense*), Echte valeriaan (*Valerianella officinalis*), Koninginnenkruid (*Eupatorium cannabinum*) en in één geval Groot hoefblad (*Petasites hybridus*).

In de vochtige primaire duinvalleien staat de Grote keverorchis tezamen met onder andere Kruipwilg (*Salix repens*), Zeegroene zegge (*Carex flacca*), Gestreepte witbol (*Holcus lanatus*), Zandzegge (*Carex arenaria*), Stijve ogentroost (*Euphrasia stricta*), Gewone vleugeltjesbloem *Polygala vulgaris*), Strandduizendguldenkruid (*Centaureum littorale*), Koninginnenkruid (*Eupatorium cannabinum*), Moerasrolklaver (*Lotus pedunculatus*) en Rietorchis (*Dactylorhiza praetermissa*).

Dactylorhiza fuchsii

De Bosorchis komt slechts sporadisch voor. Zij is eenmaal aangetroffen bij het Kennemermeer, in afnemende mate in de AWD en stabiel tot licht toenemend in één van de binnenduintrandbossen. Op die laatste plaats groeit zij in gezelschap van Schaduwgras (*Poa nemoralis*), Heermoes (*Equisetum arvense*), Penningkruid (*Lysimachia nummularia*), Scherpe boterbloem (*Ranunculus acris*), Koninginnenkruid (*Eupatorium cannabinum*), Dagkoekoeksbloem (*Silene dioica*) en Echte valeriaan (*Valerianella officinalis*). De populatie lijkt zeer stabiel. Er wordt daar geen (maai)beheer toegepast.

Herninium monorchis

De Honingorchis is helaas verloren gegaan. Zij kwam voor aan de rand van een bomkrater in Duin en Kruidberg tot 1999. In het jaar daarop is door een combinatie van een zeer natte winter en de stopzetting van de waterwinning de groeiplaats in de zomer niet drooggevalen en de soort daarna niet meer aangetroffen. In het verre verleden is *Herninium monorchis* wel gerapporteerd van andere primaire duinvalleien alsmede van noordhellingen. Het verdient aanbeveling steeds naar de soort uit te blijven zien.

Orchis morio

De Harlekijn is enige jaren geleden in Duin en Kruidberg met een drietal exemplaren aangetroffen. De soort is daarna niet meer teruggevonden.

Aceras anthrophorum

De Poppenorchis is op twee plaatsen in Zuid-Kennemerland aangetroffen.

- In de duinen van Velsen gedurende een aantal jaren tot 1995. De groeiplaats was een noordhelling en in de begeleidende vegetatie werden onder andere Smal fakkelgras (*Koeleria macrantha*), Kleine pimpernel (*Sanguisorba minor* subsp. *minor*) en Nachtsilene (*Silene nutans*) aangetroffen. Opvallend is dat op de groeiplaats ook het Smal fakkelgras (*Koeleria macrantha*) verdwenen is.

- In de AWD aan de rand van een kanaaltje niet ver boven de waterlijn. De plant is er tot 2003 aangetroffen maar thans niet meer teruggevonden.

Himantoglossum hircinum

De Bokkenorchis wordt de laatste jaren incidenteel gevonden in de beschermde natuurgebieden (Duin en Kruidberg, Kennemerduinen) maar ook zomaar langs een fietspad in de duinen van Velsen. Voor zover bekend is deze laatste groeciplaats thans de grootste van Nederland.

De Bokkenorchis groeit hier in de luwte aan de zuidkant van enig houtig plantmateriaal (voornamelijk Eenstijlige meidoorn [*Crataegus monogyna*]), maar ook al aan de noordzijde daarvan. In Duin en Kruidberg en aan de rand van de Kennemerduinen staan de planten in de luwte van Duindoorns (*Hippophae rhamnoides*).

De begeleidende vegetatie bestaat uit opslag van Duindoorn (*Hippophae rhamnoides*) en Wilde kardinaalsmuts (*Euonymus europaeus*) en veel grassen (Gestreepte witbol [*Holcus lanatus*], Duinriet [*Calamagrostis epigejos*], Kropaar [*Dactylis glomerata*]) naast onder andere Smalle weegbree (*Plantago lanceolata*) en Smalle wikke (*Vicia sativa* subsp. *nigra*). In het duingebied vindt men in de begeleidende vegetatie tevens Geel walstro (*Galium verum*), Zachte ooievaarsbek (*Geranium molle*), Hondsdraf (*Glechoma hederacea*), Gewoon biggenkruid (*Hypochaeris radicata*), Jakobskruid (*Senecio jacobaea*), Dauwbraam (*Rubus caesius*), IJle dravik (*Anisantha sterilis*) en Zandzegge (*Carex arenaria*).

De populatie in de duinen van Velsen is voor het eerst gevonden in 2002 en groeit de laatste jaren gestadig (tot tien bloeiende exemplaren dit jaar).

Anacamptis pyramidalis

Het Hondskruid wordt incidenteel aangetroffen op noordhellingen, maar ook in jaarlijks gemaaide graslandjes of wegbermen. In Zuid-Kennemerland hebben we steeds te maken met de wat forsere, in juni bloeiende vorm, in tegenstelling tot het kleiner blijvende Hondskruid van Wijk aan Zee, met hoofdbloeiperiode in juli. Interessant is op te merken dat het Hondskruid in de heemtuin Thijsse's Hof in Bloemendaal ook de hoofdbloeiperiode in juli heeft.

Het Hondskruid van de noordhellingen groeit in gezelschap van onder andere Dauwbraam (*Rubus caesius*), Wilde liguster (*Ligustrum vulgare*), Kleine pimpernel (*Sanguisorba minor* subsp. *minor*), Gestreepte witbol (*Holcus lanatus*), Echt bitterkruid (*Picris hieracioides*), Geel walstro (*Galium verum*), Gewone agrimonie (*Agrimonia eupatoria*), Gewone vleugeltjesbloem (*Polygala vulgaris*), Gewone ereprijs (*Veronica chamaedrys*), Kruidend stalkruid (*Ononis repens* subsp. *repens*) en Knolboterbloem (*Ranunculus bulbosus*). In een gemaaide wegberm samen met onder andere Gestreepte witbol (*Holcus lanatus*), Kropaar (*Dactylis glomerata*), Smalle weegbree (*Plantago lanceolata*), Kleine klaver (*Trifolium dubium*), Dauwbraam (*Rubus caesius*) en opslag van Wilde kardinaalsmuts (*Euonymus europaeus*).

Orchis militaris

Het Soldaatje wordt in de flora van Heimans al genoemd van de omgeving van Velsen, maar is recentelijk (sinds 2003) met één exemplaar aangetroffen in Duin en Kruidberg op een noordhelling. Dat jaar heeft de plant de volledige bloeicyclus afgemaakt. In de volgende jaren werd de bloeistengel steeds voortijdig afgevreten. De plant groeit er in gezelschap van onder andere Dauwbraam (*Rubus caesius*), Kleine pimpernel (*Sanguisorba minor* subsp. *minor*), Geel en Liggend walstro (*Galium verum* en *G. saxatile*), Geel nagelkruid (*Geum*

urbanum), Zandzegge (*Carex arenaria*), Zachte haver (*Helictotricon pubescens*), Torenkruid (*Arabis glabra*), en opslag van Liguster (*Ligustrum vulgare*) en Zomereik(stobben) (*Quercus robur*).

Ophrys apifera

Ophrys apifera is een duidelijke nieuwkomer. In oudere geschriften wordt geen melding gemaakt van deze soort in de regio Zuid-Kennemerland.

De Bijenorchis komt in verschillende milieus voor. Enerzijds op een warme zuidhelling. De var. *aurita* groeit daar in gezelschap van onder andere Dauwbraam (*Rubus caesius*), Smal fakkelgras (*Koeleria macrantha*), Kropaar (*Dactylis glomerata*), Gestreepte witbol (*Holcus lanatus*), Smalle weegbree (*Plantago lanceolata*), Bosaardbei (*Fragaria vesca*), Welriekende salomonszegel (*Polygonatum odoratum*), Kleine pimpernel (*Sanguisorba minor* subsp. *minor*), Gewone rolklaver (*Lotus corniculatus* var. *corniculatus*), Echte valeriaan (*Valerianella officinalis*), Gewone agrimonie (*Agrimonia eupatoria*), Peen (*Daucus carota*), Gewone vleugeltjesbloem (*Polygala vulgaris*), Veldlathyrus (*Lathyrus pratensis*), Smalbladige wikke (*Vicia sativa* subsp. *nigra*), Jakobskruid (*Senecio jacobaea*) en opslag van Wilde kardinaalsmuts (*Euonymus europaeus*) en Meidoorn (*Crataegus spec.*). Op een noordhelling wordt de var. *aurita* begeleid door onder andere Dauwbraam (*Rubus caesius*), Kleine pimpernel (*Sanguisorba minor* subsp. *minor*), Nachtsilene (*Silene nutans*), Bosaardbei (*Fragaria vesca*), Geel walstro (*Galium verum*), Echt bitterkruid (*Picris hieracioides*), Helm (*Ammophila arenaria*), Gestreepte witbol (*Holcus lanatus*) en opslag van Liguster (*Ligustrum vulgare*).

Aan het kanaaltje van de AWD bestaat de begeleidende vegetatie van de subsp. *apifera* uit onder andere Kruipwilg (*Salix repens*), Klein hoefblad (*Tussilago farfara*), Zachte haver (*Helictotricon pubescens*), Gewone vleugeltjesbloem (*Polygala vulgaris*) en Smalle weegbree (*Plantago lanceolata*).

De zaadzetting van de Bijenorchis is veelal uitstekend. Alleen op de groeiplaats noordhelling heeft de populatie te lijden van (konijnen)vraat.

Epipactis helleborine

Epipactis helleborine subsp. *neerlandica* komt verspreid voor langs (dennen)bosranden. De aantallen bloeiende exemplaren kunnen van jaar tot jaar sterk fluctueren. Zij komt voor aan bosranden, maar ook in meer open vegetaties, zoals in de jaarlijks gemaaide bermen van de kanaaltjes van de AWD.

Foto's pagina 65	1	2
	3	4

- 1, *Dactylorhiza incarnata* var. *lobelii*, Kennemermeer 5 juni 2005
- 2, *Dactylorhiza fuchsii*, Kennemermeer 24 juni 2003
- 3, *Aceras anthropophorum*, Duinen van Velsen juni 1995
- 4, Groeiplaats van *Himantoglossum hircinum*, duinen van Velsen 17 mei 2005

Foto's 1, 2 en 4 Jos Lammers, foto 3 Dirk Kapteyn den Boumeester

Overige soorten

Gezien de recente ontwikkelingen, enerzijds in de duinen van het Nationaal Park Zuid-Kennemerland als gevolg van de beëindiging van de drinkwaterwinning en het toenemende oppervlak dat begraasd wordt door Schotse hooglanders, Konic paarden en Shetland-pony's, en anderzijds van de primaire duinvallei rond het Kennemermeer, mag met name uitgezien worden naar de mogelijke vestiging van orchideeën die hogere eisen stellen aan hun biotoop.

Naast een toename van *Dactylorhiza incarnata* - op voorwaarde van een adequaat beheer - zou in die biotoop in de toekomst uitgezien mogen worden naar *Liparis loeselli*. De soort is een aantal malen gevonden in de AWD en wordt in Heimans' flora vermeld voor primaire duinvalleien. Zij komt in vergelijkbare omstandigheden naast *D. incarnata* voor op Voorne. Inmiddels is tot mijn genoegen deze verwachting al op heel korte termijn bewaarheid geworden en is Groenknolorchis (*Liparis loeselli*) op 20 juni j.l door J. Diemeer bij het Kennemermeer gevonden!

Voorts zou er in de biotoop van *Epipactis palustris* in de toekomst weer uitgezien mogen worden naar *Herminium monorchis* (vergelijk de Lauwersmeerpolder, Kreutz 2000).

Voor de vestiging van *Gymnadenia conopsea* is een lange tijd stabiele biotoop noodzakelijk (oudere duinvalleien, zie Kreutz 2000). De soort kwam in het verleden in veel duinvalleien voor, maar is voor het laatst gevonden met vijf exemplaren in 1954 in een primaire duinvallei. Gezien de stijgende grondwaterstand en het gevoerde beheer (begrazing) lijken de omstandigheden gunstiger te worden. Interessant is het voorkomen sinds enkele jaren van *G. conopsea* in Thijssse's Hof in Bloemendaal. Zij is daar een aantal jaren geleden uitgezaaid en groeit en bloeit daar nu in gezelschap van de orchideeën *Epipactis palustris* (aangeplant), *Dactylorhiza incarnata* en tot een paar jaar geleden ook *D. praetermissa*.

Ten slotte, wat de soorten van oude dennenbossen betreft, zijn er in het verleden vondsten gerapporteerd van *Listera cordata* en van *Goodyera repens*. De laatste is gerapporteerd van landgoed Lindenheuvel. De vermelding van *L. cordata* in een oude flora wordt tegenwoordig niet meer als correct gezien.

Dankwoord

Schrijver dezes is veel dank verschuldigd aan Ruud Prins, Ruud Luntz en Dirk Kapteyn den Boumeester voor hun hulp bij het bijeenbrengen van vooral historische informatie.

Geraadpleegde literatuur

- Kreutz, C.A.J., H. Dekker 2000. De orchideeën van Nederland, ecologie, verspreiding, bedreiging, beheer. Seckel & Kreutz, Raalte en Landgraaf.
- Landwehr, J. 1977. Wilde orchideeën van Europa. I en II. Natuurmonumenten, 's-Graveland.
- Roderkerk, E.C.M. z.j. De Kennemerduinen, tussen duindoorns en kruipwilg. A. Roelofs van Goor, Meppel.
- Kapteyn den Boumeester, D.W. 1989. *Epipactis helleborine* var. *neerlandica* VERMEULEN, problematiek, waarnemingen, bestuivers. Eurorchis 1.

Kapteyn den Boumeester, D.W. 1997. De bijeorchis (*Ophrys apifera*) in de Amsterdamse Waterleidingduinen. Eurorchis 9, pag. 12-15.

J.N.J.J. Lammers
Bachlaan 29
2102 EG Heemstede

Foto's pagina's 68 en 69:	5	6	9
	7	8	10

Foto 5. *Himantoglossum hircinum*, duinen van Velsen 17 mei 2005

Foto 6. *Ophrys apifera* var. *aurita*, Duin en Kruidberg 27 juni 2005

Foto 7. *Anacamptis pyramidalis*, duinen van Velsen 9 juni 2005

Foto 8. *Ophrys apifera* var. *trolii*, Amsterdamse Waterleidingduinen 16 juni 2005

Foto 9. Primaire duinvallei met o.a. *Listera ovata* (in zaad), Kennemerduinen 13 juni 2005

Foto 10. Biotoop van *Herminium monorchis* bij bomkrater, Duin en Kruidberg (lichtgroen plekje in het midden) 21 juli 1988.

Foto's 5 tot en met 9 Jos Lammers, foto 10 Dirk Kapteyn den Boumeester

